

Breslaujos dekanato vizitacija 1782–1783 m.,
opr. Romualdas Firkovičius,
Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija (*Fontes Historiae Lituaniae*, t. VII),
Vilnius 2008, s. 451

W 2008 r. w Wilnie ukazał się VII tom serii *Fontes Historiae Lituaniae*, przedstawiający dokumenty kościelne dotyczące diecezji wileńskiej w XVIII w. Seria wydawnicza została zapoczątkowana w latach 70. XX w. pracą *Relationes status dioecesium in magnu ducatu Lithuanie*, wydaną w Rzymie przez Pauliusa Rabikauskasa, a obecnie jest kontynuowana przez Litewską Katolicką Akademię Nauk w Wilnie.

W 2001 r. zespół redaktorów, w skład którego wchodził historycy z Litewskiej Katolickiej Akademii Nauk oraz Instytutu Historii Litwy, wydał VI tom serii, na który złożyły się źródła dotyczące dekanatu kowieńskiego diecezji wileńskiej z lat 1782–1784. Główny ciężar opracowania dokumentów źródłowych wziął na siebie Vytautas Jogela¹. Wydawnictwo to, ze względu na ogrom prac edytorskich (wydanie w jednym tomie wizytacji dekanatu kowieńskiego oraz opisów parafii tegoż), a także translatorskich (przygotowanie tłumaczenia polskiego oryginału na język litewski), spotkało się z uznaniem historyków². Wysiłek włożony przez redak-

¹ *Vyskupo Ignoto Jokūbo Masalskio Kauno dekanato vizitacija 1782 m. (Wizytacja dekanatu kowieńskiego dokonana przez biskupa Ignacego Jakuba Massalskiego w 1782 r.)*, Vilnius 2001.

² *Vyskupo Ignoto Jokūbo Masalskio Kauno dekanato vizitacija 1782 m.*, rec. K. Markowska, W. F. Wilczewski, „Nasza Przyszłość”, t. 104, 2005, s. 303–311. W tejże recenzji obszerne informacje dotyczące innych wizytacji dekanalnych i parafialnych diecezji wileńskiej oraz miejsca ich przechowywania w archiwach litewskich; rec. ks. T. Kasabula, *Lietuvos istorijos šaltiniai*, t. VI, *Vyskupo Ignoto Jokūbo Masalskio Kauno dekanato vizi-*

torów w wydanie obcojęzycznego źródła pozwalał oczekiwać udanej kontynuacji.

Po upływie siedmiu lat nowe kolegium redakcyjne, które tworzą: dr Darius Baronas (Instytut Historii Litwy), bp dr Jonas Boruta SJ (Litewska Katolicka Akademia Nauk), dr Liudas Jovaiša (Uniwersytet Wileński), dr Mindaugas Paknys (Instytut Filozofii, Kultury i Sztuki w Wilnie), dr Arūnas Streikus (Uniwersytet Wileński), dr Paulius Subačius (Uniwersytet Wileński), otoczyło opieką naukową wydanie drukiem źródeł opracowanych przez Romualdasa Firkovičia *Breslaujos dekanato vizitacija 1782–1783 m.* (*Wizytacja dekanatu brasławskiego 1782–1783 r.*), będących przedmiotem niniejszej recenzji.

Omawiane dokumenty wizytacyjne powstały w okresie rządów biskupa Ignacego Jakuba Massalskiego. Hierarcha ów, od momentu objęcia godności biskupa wileńskiego w 1762 r., starał się sumiennie wypełniać obowiązki administratora diecezji. W pierwszej dekadzie swoich rządów biskup przeprowadzał wizytacje parafii osobiście, jednak na przełomie lat 70. i 80. XVIII w. scedował ten obowiązek na wizytatorów generalnych. Wizytacje przeprowadzano według jednego formularza (modelusza) i szczegółowych wskazówek. Akta wizytacji miały być sporządzone w dwóch egzemplarzach. Na jednym z nich wizytator miał zamieścić na ostatnich kartach swoje uwagi³. Protokoły wizytacyjne ze względu na swoją zawartość są dla badaczy nieocenionym źródłem informacji do historii Kościoła, a także historii społeczno-gospodarczej obszaru objętego wizytacjami. Układ dokumentów ma układ chronologiczny, z zachowaniem numeracji (od 434 do 459) pochodzącej z dawnego archiwum diecezjalnego. Opracowane teksty wizytacji poszczególnych parafii poprzedzają faksymile pierwszej strony oryginału.

Dekanat brasławski był w 2. połowie XVIII w. jednym z 24 dekanatów diecezji wileńskiej – największym pod względem liczby parafii (na jego obszarze znajdowało się 26 parafii oraz trzy filie). Dekanat obejmował obszar całego powiatu brasławskiego, od południa zachodząc na część powiatu oszmiańskiego, a na zachodzie – powiatu wilkomierskiego. Pograniczne położenie dekanatu, sąsiadującego z województwami inflanckim i połockim, wpływało na kwestie społeczne i religijne. Na jego terenie występowały,

tacja 1782 m., oprac. Vytautas Jogela, Katalikų Akademija, Vilnius 2001, s. 943 + XVI (*Źródła do dziejów Litwy*, t. VI *Wizytacja dekanatu kowieńskiego z 1782 r. przeprowadzona przez biskupa Ignacego Jakuba Massalskiego*, oprac. Vytautas Jogela, Katalikų Akademija, Vilnius 2001, s. 943 + XVI), „Rocznik Teologii Katolickiej”, 2 (2003), s. 155–161.

³ T. Kasabuła, *Ignacy Massalski biskup wileński*, Lublin 1998, s. 224.

obok społeczności rzymsko- i greckokatolickiej, także grupy Tatarów, i od początku XVIII w. – staroobrzędowców.

Kiedy stykamy się ze źródłem historycznym, wydanym w obcym dla redaktorów opracowania języku, nasuwa się pytanie o celowość takiego przedsięwzięcia. Nie ulega wątpliwości, iż zawartość tomu uzasadnia zainteresowanie tymi materiałami takiej instytucji naukowej, jaką jest Litewska Katolicka Akademia Nauk. Niewątpliwie tematyka kościelna i społeczna, którą poruszają opracowane dokumenty, może być ciekawa zarówno dla badacza, jak i dla czytelnika niezajmującego się zawodowo badaniami historycznymi. Niemniej jednak wypada sprawdzić i ocenić, czy przygotowujący to ambitne wydawnictwo sprostali postawionym przed sobą celom.

Omawiany tom rozpoczyna bardzo krótka, zaledwie dwustronicowa przedmowa, w której autor w kilkunastu zdaniach zawarł charakterystykę źródła, miejsce jego przechowywania, stan zachowania oraz kryteria wydawnicze przyjęte przez redakcję. Biorąc pod uwagę fakt, że dokumenty źródłowe zostały wytworzone w języku polskim, dziwić może, że wstęp został przygotowany w języku litewskim i angielskim (!), a próżno szukać analogicznego tekstu w języku polskim, który skierowany byłby do polskiego czytelnika. Dla przykładu – litewscy redaktorzy edycji *Metryki Litewskiej*, czyli zbioru dokumentów kancelaryjnych Wielkiego Księstwa Litewskiego, wytwarzanych w języku ruskim, litewskim, a także – choć rzadziej – polskim, wprowadzicie dopiero od kilku lat, ale jednak, zamieszczają wstęp w polskiej wersji językowej do kolejnych tomów swojego wydawnictwa.

Abstrahując od kwestii języka użytego w przedmowie do pracy, czytelnik ma prawo spodziewać się zarysowania kontekstu historycznego, w jakim opracowywane dokumenty zostały wytworzone, wprowadzenia dotyczącego specyfiki dekanatu brasławskiego wynikającej ze szczególnego położenia geograficznego tego terenu, a także mozaiki narodowościowej i religijnej wśród mieszkańców tego obszaru.

Rzeczą zdawałoby się naturalną jest odniesienie się do podobnych dokumentów wydanych siedem lat wcześniej, a dotyczących dekanatu kowieńskiego i próba choćby ogólnego porównania obu wizytacji. Niewątpliwie ciekawe mogłyby być wnioski, jakie mogły nasunąć się redakcji w pracy nad tymi źródłami. Niestety, z niewiadomych powodów autor (który w opracowaniu *Wizytacji dekanatu kowieńskiego...* zajmował się tłumaczeniem oryginału na język litewski) w przygotowaniu tego wydawnictwa nie wykonał takiego kroku badawczego. Należy zaznaczyć, iż pomimo wytworzenia obu wizytacji w oparciu o jednolity układ modelusza biskupiego, przy porównaniu obu wizytacji dałoby się wyłowić wiele różnic wartych uwypuklenia.

Badacze dziejów Kościoła katolickiego w diecezji wileńskiej, a także osoby zainteresowane źródłami historycznymi dotyczącymi Brasławszczyzny, zapewne chętnie zapoznaliby się z literaturą dotyczącą opracowywanej tematyki, a także innych źródeł dotyczących tego obszaru w XVIII w. Z niewiadomych przyczyn autor nie umieścił w swojej pracy żadnych (!) odniesień do literatury wydawniczej i literatury przedmiotu. Dziwić może fakt, że historycy przygotowujący omawiane wydawnictwo nie zamieścili jakichkolwiek odniesień do dokumentów przechowywanych w archiwach historycznych w Wilnie⁴.

Redaktorzy bardzo powierzchownie odnieśli się do kryteriów zastosowanych przez siebie w przygotowanym tomie. Założenia pracy edytorskiej zawarli w jednym zdaniu przedmowy: *The text of the book is published in full in accordance with the fundamental instruction principles for historical sources in Poland and the practice of issuing sources* [„tekst książki został opublikowany w pełnej zgodności z podstawowymi zasadami edycji źródeł historycznych w Polsce⁵ oraz doświadczeniami z poprzednich edycji źródłowych” – tłum. K.J.]. Jak pokazuje uważna lektura tekstu *Wizytacji...*, autor dosyć dowolnie potraktował te „podstawowe zasady edycji źródeł”, stosując się zaledwie do kilku z nich, bez jakiegokolwiek uzasadnienia przyjętych przez siebie kryteriów.

Również w przedmowie autor zamieścił uwagę o zgodnym z warsztatem „unowocześnieniu” tekstu źródłowego. Uważna lektura tekstu wizytacji parafii w Brasławiu pokazuje, na ile deklaracje te rozmiągają się z rzeczywistością. Począwszy od tekstu pierwszej wizytacji (s. 8), autor stosuje pisownię wyrazu „plebanija”, „parafija” i „filija”, choć w tekście oryginalnym występują formy aktualnie funkcjonujące w języku polskim, tj. „plebania”, „parafia”, „filia”⁶. Niestety, form tych autor używa konsekwentnie do końca,

⁴ Wspomnieć należy, że w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie znajduje się zespół ksiąg Brasławskiego Sądu Ziemińskiego za lata: 1727–1729 (f. S.A. 15405); 1744–1751 (f. S.A. 15348); 1752–55 (f. S.A. 15431); 1766–1768 (f. S.A. 15407); 1777–1779 (f. S.A. 15412); 1780–1781 (f. S.A. 15413); 1784 (f. S.A. 15416); 1785 (f. S.A. 15417); 1786 (f. S.A. 15418); 1787 (f. S.A. 15419); 1793–1794 (f. S.A. 15421); 1795 (f. S.A. 15425); 1797 (f. S.A. 15427). Natomiast w oddziale rękopisów Archiwum Uniwersytetu Wileńskiego znajduje się cały zespół (F 57) dokumentów dotyczących biskupstwa wileńskiego, w tym m.in. inwentarze kościołów i majątków leżących na obszarze dekanatu brasławskiego z XVII–XIX w.

⁵ *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od połowy XVI do połowy XIX wieku*, pod red. K. Lepszego, Wrocław 1953 (dalej w tekście i przypisach: *Instrukcja wydawnicza*).

⁶ Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne (dalej: LPAH) F. 694/1/3505, k. 4v.

„archaizując” język dokumentu wbrew zaleceniom *Instrukcji wydawniczej* i swoim deklaracjom. Przez ten zabieg najprawdopodobniej doprowadził do zniekształcenia oryginalnego brzmienia dokumentu.

W trakcie lektury całej pracy rzucają się także w oczy przeniesione z tekstu oryginału niewłaściwe formy gramatyczne, np. w opisie parafii brasławskiej występują grunty „manastyrskie”, cerkiew „manasterska” (s. 9). Jest to najprawdopodobniej zruszczenie występującego wówczas, jak i obecnie, w języku polskim słowa „monaster”. Pozostawienie w tekście oryginalnej pisowni wymagałoby wyjaśnienia w przypisie. Niestety, nie ma żadnego przypisu z argumentem uzasadniającym pozostawienie takiej formy.

Podobnie zastanawia pozostawienie pisowni nazwisk oraz funkcji ziemskich w nieprawidłowej formie gramatycznej, np. „W. jejm. pani Niewęgłowski [!] rotmistrzyni brasławskiej” (s. 339), gdy w indeksie osobowym widnieje „Niewęgłowski, w. jejm. pani rotmistrzowa brasławska” (s. 386). Na stronie 362 znajdujemy zapis: „W. jejm. pani Kublicki wojski inflant-skiej”, a ta sama osoba w indeksie osobowym występuje jako „Kublicka (Kublicki) Justyna z Dąbrowskich, w. jejm. pani wojska inflancka” (s. 384).

Daleko idącą niekonsekwencję można zauważyć w sposobie zapisu odległości geograficznych. W tekstach wizytacji poszczególnych parafii znajdziemy wykazy miejscowości położonych na obszarze tychże parafii. Wykazy mają formę tabel, w których pod nazwiskami właścicieli wymienione są folwarki, wsie, zaścianki z odległością od kościoła parafialnego wyrażoną w miłach geograficznych, zapisaną cyframi arabskimi. W tekście zwartym opisu tej samej parafii możemy natknąć się już na odległości wyrażone słownie. Jakkolwiek w *Instrukcji wydawniczej* nie ma szczegółowych zaleceń w tej kwestii, jednak kierując się zasadą „uwpółczęsniania” tekstu źródłowego, na pewno przydałoby się ujednolicenie pisowni.

Zatrzymując się chwilę przy wykazach miejscowości należy podkreślić, że mogłyby one stanowić znakomite źródło informacji o właścicielach ziemskich posiadających swoje dobra na obszarze dekanatu brasławskiego. Niestety, autor również w tej kwestii „poskąpił” szerszej wiedzy potencjalnym czytelnikom.

W zestawieniach majątków występują zazwyczaj właściciele wymienieni z samego nazwiska oraz ich urzędy lub funkcje ziemskie, np. „Mirski, podkomorzy brasławski”, „Salmonowicze, starostowie pluscy”, „Giedroycie, starostowie dubinowscy” (s. 32). W pierwszym przypadku czytelnik nie dowie się, że chodzi o przedstawiciela rodziny Światopełków-Mirskich – dawnego rodu bojarów ruskich, zamieszkującego powiat brasławski od połowy XVI w., którzy często występują w *Wizytacji...* jako właściciele ziemscy. W przypadku

rodziny Salmonowiczów niewątpliwie przydatna byłaby informacja, że chodzi o Michała i Antoninę z Żabów, którzy posiadali niegrodowe starostwo pluskie⁷. W indeksie osobowym *Wizytacji...* widnieją przedstawiciele rodziny Giedroyciów, określane jako: „starostowie dubinowscy”, „podstolina brasławska”, „pleban święciański”. Niezbędne jest rozróżnienie, że w tym konkretnym przypadku chodzi o Kazimierza Giedroycia z żoną Zofią z Klottów, starostów niegrodowych dubinowskich⁸, natomiast dodatkowo wymieniana jest Róża (Rozalia) z Kiełpszów Giedroyciowa, wdowa po Józefie Giedroyciu, podstolim brasławskim. Brak jakichkolwiek informacji uzupełniających znacznie utrudnia odbiór i zmniejsza możliwość wykorzystania tego źródła, cedując dodatkowy wysiłek badawczy na czytelnika.

Zastanawiający jest fakt, iż w niektórych przypadkach w opisie wizytacji występuje osoba pod samym nazwiskiem, a nieco dalej już pod imieniem i nazwiskiem. Taka sytuacja ma miejsce w tekście wizytacji parafii brasławskiej, gdzie położone są wsie należące do „Jw. Hilzena, wojewody mścisławskiego, starosty brasławskiego” (s. 32), a na stronie obok opisywany jest kościół „kosztem jw. jp. Józefa Hilzena wojewody mścisławskiego, starosty brasławskiego wymurowany”. Wydaje się, że dla większej przejrzystości tekstu wskazane byłoby wprowadzenie znanych imion w całym opracowaniu, np. przy zastosowaniu nawiasów kwadratowych.

Powyższe niedociągnięcie, które występuje nagminnie w omawianej publikacji, prowadzi do sytuacji, że w indeksie osobowym szybciej możemy znaleźć osoby należące do ludności poddanej zamieszkującej teren dekanatu (wymienionej z imienia i nazwiska), niż przedstawiciele warstwy szlacheckiej z tego obszaru.

Niewątpliwie na szczególną uwagę zasługuje mapa przedstawiająca zasięg obszaru dekanatu brasławskiego zamieszczona w omawianym tomie (s. 66). Podstawą kartograficzną był, jak to zostało wyrażone w podpisie, *Atlas kościoła w Rzeczpospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, wydany przez Stanisława Litaka w 2006 r. Należy z ubolewaniem zaznaczyć, że jest to jedyne (!) odwołanie do literatury w tym blisko 400-stronicowym opracowaniu. Niestety, i w tym przypadku autor nie ustrzegł się pomyłki, gdyż zasięg dekanatu brasławskiego nie odpowiada stanowi z okresu powstania *Wizytacji...*

Imponujące pod względem merytorycznym i edytorskim wydawnictwo kartograficzne Stanisława Litaka w dużej mierze opiera się na poprzedniej

⁷ LPAH F. 3354, k. 19.

⁸ LPAH F. 3354, k. 31.

pracy tegoż autora⁹ i dotyczy okresu o dekadę wcześniejszego, co zresztą autor sam przyznaje we wstępie do *Atlasu...*¹⁰

Stan przedstawiony na mapie przez redaktorów *Wizytacji dekanatu brasławskiego...* dotyczy okresu sprzed 1772 r., gdy dekanat brasławski swoim północno-wschodnim krańcem (tj. obszarem należącym do parafii Druja) sięgał aż do diecezji smoleńskiej, w okolicach jeziora Oświejskiego. Jakkolwiek I rozbiór Rzeczypospolitej odnosił się do granic administracyjnych, to konsekwencją aneksji części polskich ziem przez obce mocarstwo było znaczne utrudnienie funkcjonowania Kościoła katolickiego na zajętych obszarach. Autor, przygotowując opis wizytacji parafii drujskiej, najwyraźniej przeoczył fragment, w którym mowa jest o „inkursjach Moskali”, czy „kordonie moskiewskim”, który opierał się o rzekę Dźwinę (s. 275–276). W związku z powyższym, mimo znacznego terytorium parafii drujskiej, w wykazie wsi i folwarków nie znajdziemy takich miejscowości, jak np. Augule, Kikiszki, Kaluty i inne, gdyż pozostały one po rosyjskiej stronie granicy¹¹.

Omawiane wydawnictwo źródłowe cechuje się całkowitym brakiem przypisów rzeczowych, znaleźć możemy natomiast 26 przypisów tekstowych.

Opracowana *Wizytacja...*, przeprowadzona z polecenia biskupa Ignacego Massalskiego w latach 1782–1783, po gruntownym przejrzeniu może rozczarować niewykorzystaniem możliwości tkwiących w tym źródle. Niewątpliwie, nie można pominąć faktu jej wydania i udostępnienia szerszemu gronu badaczy oraz pasjonatów historii Kościoła i Wielkiego Księstwa Litewskiego, jednak mankamenty zasygnalizowane w powyższym tekście pozostawiają duży niedosyt.

Krzysztof Jodczyk

⁹ S. Litak, *Struktura terytorialna kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 roku*, Lublin 1980.

¹⁰ *Atlas kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006, s. 9.

¹¹ *Synodus Dioecisana Vilnensis ab (...) Michaele Joanne Zienkiewicz (...)*, Wilno 1744, s. 84.